

EBÛ AHMED TALHÂ EL-MUVAFFAK-BİLLÂH'IN (Ö. 278/891) ABBÂSÎLER TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Mutlu SAYLIK¹

Öz

Ebû Ahmed Talhâ el-Muvaffak-Billâh, Abbâsî halifesi Mütevekkil-Alallâh'ın oğludur. Babasının ordu mensupları tarafından öldürülmesinden sonra özellikle kardeşi Mu'tez-Billâh'ın hilafete çıkma mücadelesinde çok gayret göstermiş ve askerî başarılarıyla ön plana çıkmıştır. Mu'tez-Billâh'ın bir darbe ile devrilerek öldürülmesinden sonra Muhtedî-Billâh hilafete çıkarılmış, bunun üzerine Muvaffak gözetim altına alınarak Mekke'ye sürülmüştür. Halife Muhtedî-Billâh'ın da bir askerî müdahaleyle devrilmesi sonucunda Mu'temid-Alallâh hilafete çıkarılmıştır. Bu süreçte Abbâsîler'de istikrarsızlık hâkim olmuş, isyanların önü alınamamıştır. Bunun üzerine Muvaffak-Billâh halife olan kardeşi Mu'temid-Alallâh tarafından bir kurtarıcı olarak çok geniş yetkilerle başkumandanlık görevine getirilmiş ve çok zor bir süreçte hem siyasî hem de askerî alanda başarılı icraatlar yapmıştır. Bu çerçevede zenci kölelerin isyanını bastırması ve Yakup b. Leys sorununu çözmüştür. Onun gayretli çabaları sonucu ülkede istikrar sağlanmış, merkezi otorite güçlenmiş ve Abbâsî başkentinin Sâmerrâ'dan Bağdat'a taşınmasına zemin hazırlanmıştır. Muvaffak-Billâh, siyasî ve askerî alanda Abbâsî tarihinde çok önemli başarılarla imza atmıştır. Ancak böylesi önemli ve etkili bir şahsiyetle ilgili alanda yeteri kadar araştırma bulunmamaktadır. Bundan dolayı Muvaffak-Billâh'ın Abbâsî tarihindeki yeri ve önemi ile ilgili bütüncül, müstakil bir çalışmayla konunun aydınlatılıp alana katkı sunulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Velihtlık, Muvaffak-Billâh, Zenci İsyanı, Ya'küb b. Leys

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, E-posta: mutlu.saylik@dicle.edu.tr, ORCID:0000-0002-1344-9398

THE PLACE AND IMPORTANCE OF ABU AHMAD TALHA AL-MUVAFFAK-BİLLAH İN THE HİSTORY OF ABBASİDS

Abstract

Abu Ahmed Talha al-Muwaffak-Billah is the son of Abbasid caliph Mutawakkil-Alallâh. After his father was killed by members of the army, he showed great effort especially in the struggle for the caliphate of his brother Mu'tez-Billah and came to the fore with his military successes. After the caliph Mu'tez-Billah was overthrown and killed because of staging a coup, Muwaffak-Billâh was taken into custody and exiled to Mecca and the Muhtedi-Billah was appointed as the caliphate. Likewise, Mühtedi-Billah was also encounter a coup resulted in his overthrown and leaded Mu'temid-Alallâh to became new caliph. In this process, instability prevailed, and rebellions could not be prevented. Therefore, he was seen as a saviour by his brother Mu'temid-Alallâh, who was the successful caliph, and was appointed as the commander-in-chief with very wide powers, and he performed successful actions both in the political and military fields in a very difficult process. In this context, he suppressed the rebellion of the black slaves, and Yakup b. Leys He solved the problem of. As a result of his diligent efforts, stability was achieved in the country, the central authority was strengthened, and the groundwork was prepared for the Abbasid capital to be moved from Samarra to Baghdad. The political and military achievements of Muwaffak-Billâh were very important in the history of Abbasids. However, the studies about such an important figure are sparse in the field. Particularly, the scarcity of studies on the subject in our country lead us to work on this subject. In the current study, we aim to contribute to the field by revealing the place and importance of Muwaffak-Billâh in the history of Abbasids in detail.

Keywords: Abbasids, Crown Prince, Muwaffak-Billâh, Black Rebellion, Ya'küb b. Leys

GİRİŞ

Abbâsîler (132-656/750-1258), uzun yıllar süren bir davet sürecinden sonra 132/750 yılında bir ihtilâl neticesinde kurulmuştur. Abbâsî hilafeti birinci halife Ebû'l Abbâs es-Seffâh (750-754)'tan sonra başa geçen Ebû Cafer el-Mansûr (136-158/754-775) ile birlikte kurumsallaşarak sağlam temellere oturmuştur. Halife Mansûr ile birlikte Abbâsîler yükseliş dönemine girmiş ve Halife Mehdî (158/775-169/785), Hadî (169/785-170/786) ve Hârûnürreşîd (170/786-193/809) dönemlerinde de bu yükseliş trendi artarak devam etmiştir. Ancak Hârûnürreşîd'in vefatından sonra hilafete geçen Emîn (193/809-198/813) döneminde istikrar bozulmaya başlamış ve ikinci veliaht Me'mûn'un (198/813-218/833) başlattığı iktidar mücadelesiyle Abbâsîler bir iç savaşın içine düşmüştür. Me'mûn girdiği hilafet mücadelesinden galip çıkmış, yeni siyasî ve dinî politikalarla devleti toparlamaya çalışmıştır. Onun devreye koyduğu politikaların sonuçlarını göremeden vefatı üzerine yerine Mu'tasım-Billâh geçmiştir. Mu'tasım-Billâh zamanında Sâmerrâ şehrinin kurulmasıyla birlikte Abbâsîler yeni bir döneme girmiştir. Sâmerrâ Dönemi (221/836-279/892) olarak tarihe geçen bu süreçte, halifeler ordu kumandanlarının gölgesinde

devleti yönetmeye çalışmış ancak pek başarılı olamamıştır. Zira bu dönem ordu kumandanları hilafet kurumunu vesayet altına almış, halifeler de bu vesayeti kırmak için çok çaba sarf etmiştir. Başkent Sâmerrâ'da yaşanan iktidar mücadelesinde kumandanların başını çektiği birçok askerî darbe yaşanmıştır. Bu müdahaleler esnasında birçok halife azledilerek öldürülmüştür (Saylık, 2021, s. 23 vd.). Bu süreçte ülkenin birçok yerinde isyanlar ortaya çıkmış ve akabinde merkezi yönetimden kopmalar hızlanmıştır. Böylece Abbâsiler gerileme sürecine girmiştir.

Çalışmamızda ele aldığımız Ebû Ahmed Talhâ el-Muvaffak-Billâh'ın (ö. 278/891) çocukluk ve gençlik yılları Abbâsiler'in bu zorlu sürecinde geçmiştir. Hem babası Mütevekkil-Alallâh (232/847-247/861) hem de kardeşi Mu'tez-Billâh'ın (252/866-255/869) askerî müdahalelerle öldürülmelerine şahit olmuştur. Kendisi de uzun yıllar gözetim altında tutulmuş ve sürgün hayatı yaşamıştır. Daha sonra kardeşi Mu'temid-Alallâh'ın (256/870-279/892) hilafete çıkması üzerine onun çağrısıyla başkumandanlık görevini üstlenerek dağılma ve çöküş sürecine giren ülkeyi mücadele azmiyle toparlamış ve bu kötü gidişatı kısmen de olsa durdurmuştur.

Abbâsî tarihinde ikinci kurucu lider görülecek kadar etkili olan Muvaffak-Billâh hakkında yeterli ve kapsamlı çalışmaların azlığı bu çalışmayı önemli kılmıştır. Konuyla alakalı literatüre bakıldığında biyografik eserler dışında kaynaklar ve araştırmalar genel anlamda yaşadığı dönemdeki gelişmeleri verirken hadise eksenli bir şekilde kendisinden bahsetmiştir (Bekkâr, 1996; İbn Miskeveyh, 2000; İbnü'l-Esîr, 1997; İbn Hallikân, 1900; Demirci, 2017). Bu tür eserler dışında Muvaffak ile ilgili kapsamlı müstakil bir çalışmalara rastlanılmamıştır. Bundan dolayı Muvaffak'ın Abbâsî tarihindeki yeri ve önemiyle ilgili müstakil bir çalışmayla konunun aydınlatılıp alana katkı sunulması hedeflenmiştir. Ebû Ahmed Talhâ el-Muvaffak-Billâh ele alınırken kaynaklarda en çok kullanılan ve Zenc İsyanı'nı bastırmasındaki başarısından dolayı halife tarafından kendisine verilen meşhur lakabı "*Muvaffak-Billâh*" (Allah'ın muvaffak kıldığı kişi) kullanılmış ve çalışma onunla ilişkilendirilen gelişmelerle sınırlandırılmıştır. Araştırmada İslam Tarihi temel kaynaklarına öncelik verilmiş, konu ele alınırken bilgi ve rivayetlerden, vakıalar üzerine gidilmiş, doğru neticelere ulaşmak için bilgiler bir plan dâhilinde ele alınarak olay ve gelişmeler kronolojik bir sıraya tabi tutularak verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca konu ile alakalı araştırmalardan da istifade edilmiştir.

1. DOĞUMU, ÇOCUKLUK VE GENÇLİK YILLARI

Muvaffak-Billâh, 2 Rebûlevvel 229/29 Kasım 843 tarihinde Sâmerrâ'da dünyaya geldi (Bağdâdî, 1996, II, s. 125.). Babası Ca'fer b. Muhammed el-Mu'tasım (ö. 247/861), annesi ise Ümmü İshak lakaplı Rum asıllı bir câriye olan Eshar'dır. Muvaffak-Billâh, dünyaya geldiğinde ailesi sıkıntılı bir süreç yaşıyordu. Baba Ca'fer b. Muhammed (ö. 247/861) abisi olan Halife Vâsiq-Billâh'ın (ö. 232/847) baskı ve gözetimi altındaydı (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 124). Muvaffak-Billâh 4 yaşlarında iken Halife Vâsiq-Billâh vefat etti. Bunun üzerine devlet erkânı 24 Zilhicce 232 / 11 Ağustos 847'de toplandı ve Ca'fer b. Muhammed'i "*Mütevekkil-Alellâh*" lakabıyla halife ilan etti (Ya'kûbî, 2010, II, s. 446-447; Taberî, 1967, IX, s. 154-155; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 109-110). Böylece Muvaffak-Billâh ve kardeşleri babalarının hilafete çıkmasıyla birlikte sıkıntılardan kurtuldular, ferahlığa ve bolluğa kavuştular.

Mütevekkil-Alellâh çocuklarının eğitimine büyük önem veriyordu. Kaynakların aktardığına göre halife zamanın en önemli isimlerini hoca olarak tutar ve hemen her alanda çocuklarının iyi bir eğitim almalarını sağlardı (Ebû Nuaym el-İsfehânî, 1998, IX, s. 209-210; İbnü'l-Cevzî, 1979, s. 447-448; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 166; Zehebî, 1985, XI, s. 165 vd.). Bu çerçevede tuttuğu hocalardan biri de dönemin meşhur âlimlerinden biri olan Zübeyr b. Bekkâr'dı (ö. 256/870). Muvaffak-Billâh, Zübeyr b. Bekkâr'dan Medine fikhını, dil, tarih, hadis ve ensâb ilmini öğrendi. Zübeyr b. Bekkâr, öğrencisi Muvaffak-Billâh'ı sevip sayardı. Zenci İsyanı'ndaki başarılarından dolayı ona "*el-Ahbârü'l-muvaffakıyyât*"² adlı kitabını ithaf etti (Fayda, 2013, s. 524-526; Varol, 2003, s. 189-206). Bu rivayetler Muvaffak-Billâh'ın çocukluk ve gençlik yıllarında devrin önemli âlimlerden dersler alarak iyi bir eğitim aldığını, âlimler tarafından da sevildiğini göstermektedir.

Mütevekkil-Alellâh 235/849 yılında oğullarından Müntasır-Billâh (247-248/861-862), Mu'tez-Billâh (ö. 255/869) ve Müeyyed'i (ö. 252/266) sırasıyla veliaht ilan etti. Ancak Muvaffak-Billâh bunlar arasında yoktu (Taberî, 1967, IX, s. 175-181; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 298; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 124-125). Bunun sebebiyle ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak veliaht seçilmese de Muvaffak-Billâh, babasının çok yakınında bulunmaktadır. Nitekim Mütevekkil-Alellâh'ın maruz kaldığı askerî darbe sırasında hilafet sarayında babasını korumaya çalışmış ve bu sırada saldırıya uğrayarak yaralanmıştır.

² Zübeyr b. Bekkâr (1996). *El-Ahbârü'l-muvaffakıyyât*. Lübnan: Alemu'l Kutub.

Kaynakların aktardığına göre Mütevekkil-Alellâh, 247/861 yılında mutat düzenlediği bir sohbet meclisinde oğlu Muntasır-Billâh'ı hilafete çıkmak için acelecilik yapmakla itham eder. Çünkü halife karşıtı olan ordu kumandanları hilafet meselesinde Muntasır-Billâh'ı destekleyip onu ön plana çıkarmaya çalışmaktadır. Halife buradaki sohbet meclisinde oğlu Muntasır-Billâh'a ağır ifadelerle hakaret edince o da meclisi terk eder. Ancak halifenin meclisi devam eder. Gece olduğunda halifenin yanında Fetih b. Hakan, halifenin oğlu Muvaffak-Billâh, nedimlerinden As'as ve onlara hizmet eden dört tane hizmetçi kalır. Gece ortalık sakinleşince darbeciler harekete geçerek Mütevekkil-Alellâh'ın bulunduğu mekâna doğru hareket eder. Bu sırada halifenin oğlu Muvaffak-Billâh, silahlı ve donanımlı askerleri fark edince, telaşla nöbetçi kumandan Boğa es-Sağır'e (ö. 254/868) bunların kim olduğunu sorar. Bunun üzerine suikastçılar telaşlanıp geri çekilirler ve başka bir yöne gidip saklanırlar. Boğa, Muvaffak-Billâh'ın dikkatini dağıtmak için, ona bunların gece nöbetçileri olduğunu ifade eder. Bunun üzerine Muvaffak-Billâh odasına çekilir. Bundan sonra darbeciler tekrar gelip halifenin bulunduğu mekânı basarlar. Seçkin bazı askerler Halife Mütevekkil-Alellâh ve Feth b. Hakan'ı kılıç darbeleriyle vurmaya başlarlar. Feryat ve yardım çığlıkları üzerine halifenin oğlu Muvaffak-Billâh odasından çıkıp babasının yardımına koşar. Bunu gören suikastçılar ona da saldırırlar. Aldığı kılıç darbeleriyle yaralanan Muvaffak-Billâh kaçıp saklanmak zorunda kalır (Ya'kûbî, 2010, II, s. 457; Taberî, 1967, IX, s. 226-228; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 308-312; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 173-173). Görüldüğü gibi Muvaffak-Billâh, gençlik çağında babasının yanı başında bulunmakta ve en zor zamanında onun yardımına koşmaktadır.

2. HALİFE MU'TEZ DÖNEMİNDEKİ ROLÜ

Muvaffak-Billâh'ın yaşamındaki ilk etkin ve belirleyici rolü Halife Müstaîn-Billâh (248-862/252-866) ile Mu'tez-Billâh'ın (252-866/255-869) arasında meydana gelen hilafet mücadelesinde ortaya çıkmaktadır (İbnu'l-Verdî, 1417, I, s. 222; Özeydın, 2006, s. 112-113; Aktan, 2006a, s. 390-391; Şimşir, 2020, s. 52-57). Halife Müstaîn-Billâh, bir kısım ordu kumandanıyla sorun yaşayınca Sâmerâ'yı terk edip gizlice Bağdat'a gitmek zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, 1997, IV, s. 207 vd.; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 334 vd.; Taberî, 1967, IX, s. 278 vd.) Sâmerâ'da bulunan Türk kumandanlar, halifenin Sâmerâ'ya geri dönmesi için girişimlerde bulundular. Halife geri dönmeyince 5 Muharrem 251/6 Şubat 865 yılında Sâmerâ'da Mu'tez-Billâh'ı halife ilân ettiler (Taberî, 1967, IX, s. 282-284; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 337-339; Suyûtî, 2015, s. 370). Bu durum ülkeyi bir iç savaşa sürükledi. Zira aynı anda iki halifenin varlığı söz konusu oldu. Bundan sonra Mu'tez-Billâh ve Müstaîn-Billâh arasında hilafet mücadelesi başladı. Kaynaklar bu hilafet mücadelesinden bahsederken

Muvaffak-Billâh'tan ve onun bu mücadeledeki etkin rolünden ayrıntılı bir şekilde söz ederler. Zira bu mücadelede Mu'tez-Billâh kardeşi Muvaffak-Billâh'ı başkumandan tayin etmiştir. Muvaffak-Billâh çoğunluğu Türk unsurlarından oluşan büyük bir orduyla yola çıkarak zorlu bir mücadele ile engelleri bir bir aşarak sonunda Bağdat'ı kuşatmayı başarmıştır (İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 342 vd.; Taberî, 1967, IX, s. 290 vd.). Muvaffak-Billâh, bir yandan Bağdat'ı kuşatıp ambargo uygulayarak askerî alanda büyük bir çaba sarf etmiş, diğer yandan Bağdat halkını ve yöneticilerini ikna etmek için siyasî alanda kritik görüşmeler yapmıştır (Ya'kûbî, 2010, II, s. 464; Taberî, 1967, IX, s. 343 vd.; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 363 vd.; Suyûtî, 2015, s. 371). Sonunda büyük bir başarıya imza atarak Bağdat valisi olan Muhammed b. Abdullah ile Müstaîn-Billâh'ın halifelikten azli ve halifeliğin Mu'tez-Billâh'a devri konusunda anlaşmaya varmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde 4 Muharrem 252/25 Ocak 866'da ülke genelinde halife olarak Mu'tez-Billâh adına hutbe okunmuştur (Ya'kûbî, 2010, II, s. 465; İbnü'l-İmrânî, 1421, s. 126; Saylık, 2021, s. 84-92).

Muvaffak-Billâh, bu başarısına rağmen bir süre sonra Halife Mu'tez-Billâh'ın gazabına uğramış ve tutuklanarak hapsedildi. Aslında onun herhangi bir suç ve kabahati yoktu. Bu duruma sebep olan mesele tamamen ana bir kardeşi Mueyyed (ö. 253/867) ile ilgiliydi. Mueyyed, Mu'tez-Billâh'tan sonra hilafete geçme hakkına sahip olan veliahttı. İrmîniye (Ermeniye) valisi ihtiyaçlarını karşılaması için Mueyyed'e bir miktar para göndermişti. Ancak ordunun etkin kumandanlarından İsbâ Ferhânşâh bu paraya el koyarak ona vermemişti. Bunun üzerine Mueyyed, bazı Türk kumandan ve askerlerden yardım istemiş, bu durum ordu içinde gruplaşmaya paralel olarak gerginliğin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Ordu içindeki bazı etkin kumandanların da İsbâ Ferhânşâh'a destek vermesiyle çatışmalar ortaya çıkmıştı.

Bu olaylar üzerine Halife Mu'tez-Billâh bazı ordu kumandanlarının da kışkırtmasıyla öz kardeş olan Mueyyed ve Muvaffak-Billâh'ı hapsedirdi. Ancak bir süre sonra taraftarları olan bazı ordu mensupları hapishaneye saldırarak onları buradan çıkarmaya kalkıştılar. Bunun üzerine ordu kumandanları halifeye, Mueyyed'in hapisten çıkarılmaya çalışıldığını, haber verdiler. Bu sırada dönemin en önemli ordu kumandanlarından Mûsâ b. Boğa da halifeye, "*Türk askerlerinin Muvaffak-Billâh'ı hapisten çıkarmaya çalıştığını zira onun Bağdat kuşatmasında Türk askerlerden çok taraftar topladığını*" söyledi. Mûsâ b. Boğa'nın bu söylemi aslında halife için bir ikazdı. Halife Mu'tez-Billâh kendisinden sonra hilafet hakkı olan Mueyyed'den korkmaya başladı. Bağdat kuşatmasında nam salmış Muvaffak-Billâh ve taraftarlarının Mueyyed'e destek verdikleri takdirde kendisine karşı ciddi bir tehdidin ortaya çıkabileceğine kani oldu. Bunun

üzerine Müeyyed öldürülürken Muvaffak-Billâh ise daha güvenli bir hapishaneye nakledildi (Taberî, 1967, IX, s. 361-366; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 236-237). Kaynakların benzer ifadelerle aktardığı bu rivayetlere bakıldığında etkin bazı ordu kumandanlarının etkisi veya baskısıyla halifenin kardeşlerine karşı harekete geçtiğini görmekteyiz. Ordu kumandanları halife ve kardeşlerinin birlikte hareket ettikleri takdirde istedikleri gibi hareket edemeyeceklerini anlamıştır. Zira ordu içindeki kargaşa Müeyyed'in İsb Ferhânşâh'a karşı gelmesinden kaynaklanmaktadır. Hâlbuki işin başında halife ve çevresi ordu kumandanlarının buyrukları dışına çıkamaz durumundaydılar. Ordu kumandanları bu olayda halife ve kardeşlerini birbirlerine düşürerek güçlenmelerini engellemişlerdir.

253/867 yılı içinde Muvaffak-Billâh tutuklu bulunduğu yerden alınarak Basra'ya sürgün edildi. Bir süre sonra oradan da Bağdat'a nakledilerek şehrin doğu tarafındaki Kasr-ı Dînâr'da gözetim altına alındı (Taberî, 1967, IX, s. 377; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 246).

3. HALİFE ADAYI OLARAK HALKTAN TEVECCÜH GÖRMESİ

Halife Mu'tez-Billâh, kardeşlerinden birini öldürüp diğerini hapsedince ciddi bir destek kaybına uğradı. Çünkü onun halife olmasının siyasî ve askerî mimarı kardeşi Muvaffak-Billâh idi. Mu'tez-Billâh uzun ve zorlu hilafet mücadelesinde ordu mensuplarına kumandanlık yaptığından dolayı askerler üzerinde büyük bir etkisi vardı. Halife bazı ordu kumandanlarının kıskırtması üzerine iktidar hırsıyla hareket ederek kardeşlerini etkisiz hale getirince aslında en önemli yardımcılarını da kaybetmiş oldu. Nitekim Şâban 255/Temmuz 869 yılında ordu kumandanları kendi aralarında anlaşarak Halife Mu'tez-Billâh'a karşı harekete geçtiler ve onu savunmasız bir şekilde yakalayıp eziyetler ederek öldürdüler (Taberî, 1967, IX, s. 389-390; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 387-388; İbnü'l-İmrânî, 1421, s. 131; İbnü'l-Cevzî, 1992, XII, s. 79 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 256-258.; Suyûtî, 2015, s. 372).

Halife Mu'tez-Billâh'tan sonra darbeciler tarafından Mühtedî-Billâh hilafete çıkarıldı (Ya'kûbî, 2010, II, s. 471; Taberî, 1967, IX, s. 391-392; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 389-390; Bağdâdî, 1996, IV, s. 117 vd.; Suyûtî, 2015, s. 373). Mühtedî-Billâh hilafete çıkar çıkmaz Tahirîlerden³ olup Bağdat valiliğini yapan Süleyman b. Abdullah'a gizlice haber göndererek adına biat alınmasını ve Muvaffak-Billâh'ı yanına alarak kontrol altında tutmasını istedi. Bunun üzerine Süleyman hemen adamlarını gönderip Muvaffak-Billâh'ı evinden alıp sarayına getirterek gözetim altına aldı. Bağdat'taki bazı kumandanlar ve halk Mühtedî-Billâh'ın hilafete

³ Horasan ve Mâverâünnehir'de 821-873 yıllarında hüküm süren Abbâsilere bağlı bir hanedandır. Geniş bilgi için bkz. Hasan Kurt, Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları, Araştırma yayınları, Ankara 2002.

çıkarıldığını haber alınca bu durumu kabullenmeyerek ayaklandılar ve Bağdat'ta Muvaffak-Billâh'ı halife ilan etmek istediler. Kalabalık kitle onu aradı ancak bulamadı. Bunun üzerine tepkiler arttı ve Bağdatlılar Süleyman b. Abdullah'ın bulunduğu bölgeye saldırdılar. Zira kalabalık valinin Muvaffak-Billâh'ı öldürdüğünü zannediyordu. Süleyman, onun sağ ve yanında güvende olduğunu söyleyerek kalabalığa gösterince çatışmalar durdu ve kalabalık dağıldı. Süleyman siyasî manevralarla kumandanlarla halkı birkaç gün oyaladıktan sonra Bağdat'tan gelen yardımları onlara dağıttı. Bundan sonra ortam sakinleşti ve Bağdatlılar Mühtedî-Billâh'a biat ettiler (Taberî, 1967, IX, s. 399 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 258-259). Kaynakların aktardığı rivayetlere baktığımızda dikkat çeken husus hem yeni halifenin cephesinde hem de onun muhalifi olan Bağdatlılar cephesinde Muvaffak-Billâh'ın hilafete namzet olma durumudur. Nitekim Mühtedî-Billâh bu tehlikeyi görmüş ve tedbirini almıştır. Bağdat valisinin tavrı da yeni halife Mühtedî-Billâh'tan yana olmuştur. Muvaffak-Billâh bütün bu gelişmelere şahit olunca hilafet mücadelesine girmekten kaçınmıştır. Burada Bağdatlıların Muvaffak-Billâh'a olan teveccühleri de dikkat çekicidir. Bu teveccüh nedeniyle daha sonra Mühtedî-Billâh, Muvaffak-Billâh'ı Mekke'ye sürgün etti ve onu hilafeti boyunca burada gözetim altında tuttu. Mu'temid-Alellâh hilafete çıktıktan sonra onun isteği üzerine ancak Muvaffak-Billâh Mekke'den Sâmerrâ'ya dönebildi (Taberî, 1967, IX, s. 476; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 294).

4. ABBÂSÎ ORDULARININ BAŞKUMANDANI OLARAK ATANMASI

Mühtedî-Billâh bir yıla yakın kısa süren hilafetinde, ordu kumandanlarının vesayetini kırmak için ciddi bir mücadeleye girişti. Darbelerin ve çatışmaların eksik olmadığı bu mücadele sonunda yönetim ordu kumandanlarının eline geçti ve 15 Receb 256/18 Haziran 870'te Mühtedî-Billâh hilâfetten uzaklaştırılarak öldürüldü. Hemen akabinde Mu'temid-Alellâh halife ilan edildi (Ya'kûbî, 2010, II, s. 473-474; Taberî, 1967, IX, s. 447 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 279 vd.; İbnü't-Tiktaka, s. 183). Burada dikkat çeken hususlardan biri Abbâsî halifelerine yapılan darbeler sırasında halifeler azledilip öldürüldükten sonra kumandanlar yine aynı aileden Abbâsî olan bir şahsiyeti hilafete çıkarmalarıdır. Kumandanların burada dikkat ettikleri en önemli husus iktidarlarına karışmayacak isimleri seçip hilafete çıkarmalarıdır. Muvaffak-Billâh gibi siyasî ve askerî kabiliyetleriyle ön plana çıkan ve halk tarafından sevilen bir şahsiyet dururken Mu'temid-Alellâh gibi kendi halinde şiirle uğraşan bir şahsiyeti seçip hilafete çıkarmaları bunu açık bir şekilde göstermektedir.

Mu'temid-Alellâh hilafete çıkarıldığında Muvaffak-Billâh Mekke'de gözetim altında tutulmaktaydı. Devrilen Halife Mühtedî-Billâh kendi ordu birlikleri tarafından öldürülmüş merkezi yönetim darmadağınık olmuştu (Aktan, 2006, s. 387-388). Abbâsîler dâhili ve harici birçok sorunla karşı karşıya bulunmaktaydı. Sistân (Sicistân) ve Afganistan bölgesinde Ya'kûb b. Leys es-Saffâr'ın (ö. 265/879), Taberistân bölgesinde Hasan b. Zeyd'in (ö. 270/884), Basra ve çevresinde Ali b. Muhammed ez-Zencî'nin (ö. 270/883) önderlik ettiği isyanlar ülkeyi ciddi bir şekilde tehdit ediyordu (Taberî, 1967, IX, s. 476, 508; Makdisî, ts, VI, s. 125; İbnü't-Tiktaka, 2016, s. 183; İbn Hallikân, 1900, VI, s. 402). Mısır ve çevresinin yöneticisi olan Ahmed b. Tolun (ö. 270/884) da hilafet merkezini dikkate almadan hareket ediyordu (Mes'ûdî, 1989, IV, s. 169-170; Makdisî, ts, VI, s. 125) Görüldüğü gibi Mu'temid-Alellâh dönemi başladığında Abbâsîler dört bir yandan çok büyük sorunlarla kuşatılmış durumdaydı. Bunun üzerine halife bazı girişimlerde bulundu. Ancak müspet neticeler alamayınca 257/871 yılında Mekke'de sürgünde bulunan kardeşi Muvaffak-Billâh'ı Sâmerâ'ya çağırarak ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı süreci görüştü ve sorunlu bölgelerin idaresini kardeşi Muvaffak-Billâh'a vererek onu başkumandan tayin etti. (Taberî, 1967, IX, s. 476). Bu aşamadan sonra Muvaffak-Billâh sahneye çıkarak adım adım kontrolü ele alarak sorunları çözmeye başladı. Abbâsîler'in bu sıkıntılı sürecinde Muvaffak-Billâh'ın üstlendiği görev ve dönemin sorunlarının çözümünde gösterdiği gayreti daha iyi anlamak için söz konusu bu sorunları teker teker ele almaya çalışalım.

4.1. Zenci Kölelerin İsyanyla Mücadelesi

Muvaffak-Billâh göreve getirildiğinde Abbâsîler'de ülkenin birçok noktasında olaylar ve isyanlar vardı. Ancak bunların en önemlisi zenci kölelerin isyanıydı. Bu isyanın tarihi arka planı vardı. Zenci köleler İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren arazilerde çalıştırılmak üzere toprak sahipleri tarafında satın alınıyor ve Fırat Nehri ile Basra arasındaki bataklık bölgeye yerleştiriliyordu. Arazi sahiplerinin satın aldığı köleler zamanla çoğalarak bu bölgede kitle haline geldi. Bunlar, kötü şartlardan ve diğer bazı nedenlerden dolayı zaman zaman isyan etmeye kalkışarlardı. (İbnü'l-Esîr, 1997, III, s. 431-432; Demirci, 2013, s. 249-251). Bu isyanların ilki 71/691 senesinde Mus'ab b. Zübeyr'in kontrolünde olan Basra'da ortaya çıkan az sayıdaki zenci kölelerin çıkardığı isyandı. İkinci isyan 75/695 yılında yine Basra'da Şîr Zencî lakabıyla meşhur olan Abdullah b. Cârûd er-Rebâh'ın liderlik ettiği zenci kölelerin isyanıydı. Basra'da zenci kölelerin çıkardığı üçüncü isyan (143/760-61) ise Abbâsî Halifesi Mansûr döneminde meydana geldi. Bütün bu isyanlar zamanında yapılan müdahalelerle çok büyümeden bastırıldı (Demirci, 2013, s. 249-251).

255/869 yılında ortaya çıkan zenci kölelerin isyanı ise gittikçe büyüyen ve uzun yıllara yayılan yıkıcı büyük bir kalkışma olmasıyla diğerlerinden ayrılıyordu (Taberî, 1967, IX, s. 410 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 263 vd.). Bu sırada hilafette olan Muhtedî-Billâh, devlet merkezinde hiç durmadan devam eden iktidar kavgası ve hilafet merkezine yapılan müdahalelerden dolayı bu ciddi isyan ile yeterince ilgilenemedi (Taberî, 1967, IX, s. 408 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 261 vd.; Suyûtî, 2015, s. 374). Zira kendisi de bu askeri müdahalelerden birinde hayatını kaybetti (Taberî, 1967: 9/458; İbnü'l-Cevzî, 1992, XII, s. 100-102; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 284-285). Merkezdeki iktidar kavgası ve halifenin öldürülmesiyle birlikte bu isyan daha da yayıldı.

Sâhibüzzenc olarak ünlenen Ali b. Muhammed, Hz. Ali soyundan geldiğini iddia ediyordu. O çevresindekilere soyunun, Ali b. Muhammed b. Ahmed b. İsâ b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib üzerinden Hz. Ali'ye dayandırıyordu (Taberî, 1967, IX, s. 410; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 263). Ali b. Muhammed her ne kadar kendisini Hz. Ali'nin soyundan geldiğini ilan etse de Arap nesep âlimlerinin onun soy kütüğünü doğrulamadığı belirtilmektedir (İbnü't-Tiktaka, t.y, s. 183). Burada Ali b. Muhammed'in nesebi ile ilgili tartışmalar üzerinde durmayacağız. Ancak bu dönemde Hz. Ali'nin soyu üzerinden Hz. Muhammed (s.a.v.) ile akrabalık kurmanın önemli bir meşruiyet kaynağı olduğunu göz ardı etmememiz gerekir. Muhtemelen Ali b. Muhammed'de bu durumun farkındaydı. Bundan dolayı halkın ve zencilerin teveccühünü kazanmak için böyle bir stratejiyi benimsedi.

Ali b. Muhammed, Aşağı Mezopotamya'da Vasıt, Basra ve çevredeki bataklık bölgede ağır şartlar altında efendilerinin yanında çalışan zenci köleleri potansiyel destekçileri olarak seçti. Bunların zor şartlar altında yaşıyor olmaları nedeniyle vaatlere daha açık bir konumda bulunuyorlardı. Ali b. Muhammed kendini Hz. Ali'nin soyuna dayandırmakla kalmadı aynı zamanda dönemin ezilen ve özgürlüğü elinden alınan zenci köleleri muhatap aldı ve kendisine tabi oldukları takdirde özgürlüklerine kavuşacaklarını vadetti. Ali b. Muhammed'in söylem ve vaatleri kısa sürede karşılık buldu ve zenci köleler etrafında toplanmaya başladılar. Bir süre sonra zenci köleler efendilerine saldırıp mallarına el koydular ve çevrede taşkınlıklar çıkarmaya başladılar. Daha sonra Dicle Nehri kıyısında bulunan köyleri yağmalayıp buradaki köle sahiplerinin mallarına el koydular. İsyân yayıldığında merkezi yönetim sıkıntı içindeydi. Başkentte ordu kumandanları mal, makam derdine düşüp halifelere darbe yapmakla uğraşıyorlardı. Durdurulamayan bu isyan her geçen gün katılımlarla daha da büyüdü. Bu süreçte isyancıların Abbâsî birliklerini mağlûp etmeleri, özgürlükleriyle birlikte mal ve makama sahip

olup saygınlık kazanmalarını sağladı ve hareketlerine daha fazla kişinin katılmasına yol açtı. (Taberî, 1967, IX, s. 410 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 263 vd.). Bundan sonra isyan yayılarak çevre yerleşim yerlerine sıçradı. Özellikle Basra ve çevresindeki yerleşim yerlerinde yoğunlaşan saldırılarda çok sayıda insan katledildi. (Taberî, 1967, IX, s. 471-472 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 289 vd.).

Mu'temid-Alellâh dâhili sorunların çözümü için değişik isimleri kumandan olarak görevlendirdi. Ancak ne zenci kölelerin kalkışması durdurulabildi ne de mevcut diğer sorunların önüne geçilebildi. Bu süreçte isyancıların sayısı gittikçe artıp Basra ve çevresinde katliamlar yapılıncaya halife ve kumandanlar çaresiz kaldılar. Askeri birliklerin toparlanması ve bu sorunla ciddi bir mücadelenin verilmesi gerektiğini anladılar. Halife sorunların çözümü noktasında arayışlara girdi ve çevresindeki kumandan ve bürokratlarla istişare yapmaya başladı. İstişareler sonucunda ordu birliklerinin kontrolsüz dağınık durumunu ancak tecrübesi ve saygınlığıyla ön plana çıkan halifenin kardeşi Muvaffak-Billâh'ın düzeltip toparlayabileceği kanaati hâsıl oldu. Bunun üzerine halife 257/871 yılında Mekke'de sürgünde bulunan kardeşini Sâmerrâ'ya çağırdı. Halife, ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı süreci onunla değerlendirdi. Görüşmeler sonunda halife, ona Kûfe, Haremeyn, Yemen, Bağdat, Sevâd, Vâsıt, Basra, Ahvâz ve Fars gibi zencilerin tehdidi altında bulunan önemli merkezleri iktâ etti (Taberî, 1967, IX, s. 476). Bu görevlendirme Muvaffak-Billâh'a hem buraların güvenliğinin sağlanması sorumluluğunu veriyor hem de Abbâsî ordularının kumandanlığı yanında iktâ edilen bölgelerden hem insan gücü hem de para ve ihtiyaç desteği alma yetkisi veriyordu.

Muvaffak-Billâh'a iktâ edilen yerlerin bir kısmı zenci kölelerin isyan alanlarıydı. Buralarda daha önce görevlendirilen kumandanlar tarafından zencilerle mücadele devam ettiriliyordu. Halifenin Basra valiliğine görevlendirdiği kumandanlardan Said b. Hâcib bu süreçte zencilerle girdiği mücadelede baskına uğradı ve maiyetindeki birçok kimse öldürüldü. Bunun üzerine Said merkeze halifenin yanına geri döndü. Bunun üzerine halife Ahvâz Valisi Mansûr b. Cafer'e (ö. 258/872) ek olarak Basra valiliğini de verdi (Taberî, 1967, IX, s. 476-477). Mansûr burada isyancılara karşı harekete geçerek onlarla çarpışmalara girişirken diğer taraftan Ahvâz bölgesinde de İbrahîm b. Simâ zenci isyancılarla mücadele ediyordu (Taberî, 1967, IX, s. 479-480; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 295-296). İsyancılara karşı bazı cephelerde başarılar elde edilse de genel anlamda yaygın bir zafiyet havasının oluşmasından kaynaklı bölge halkında ciddi bir korku ve ümitsizlik hâkimdi. Basra Valisi Mansûr b. Cafer, Basra'da kervan ve gemilerin korunması noktasında bazı tedbirler almasına rağmen Basralıların savaşmaya istekli olmaması ve kendi aralarında ihtilaflar yaşamasından dolayı Basra merkezinde iyi bir hazırlık yapamadı.

Muhtemelen isyancıların kumandanlarından Ali b. Ebân ve Yahyâ b. Muhammed bundan haberdar olmuş olacaklar ki hemen birlikleriyle Basra'ya şiddetli bir saldırı başlattılar. Günlerce süren çatışmalardan sonra ilk önce Ali b. Ebân şehir merkezine girmeyi başardı ve önüne çıkanları öldürüp etrafı yakıp yıktı. Daha sonra Yahyâ b. Muhammed kumandasındaki isyancılar da şehre girmeye muvaffak oldu. Şiddetli çatışmalar sonrasında Basra eşrafından İbrahim b. Yahya el-Muhellebî kendisi ve Basralılar için Yahyâ b. Muhammed'den emân diledi. Yahya onlara emân verince tellallar İbrahim'in evinde toplananlara emân verilmiştir diye seslenmeye başladı. Bunun üzerine çok sayıda Basralı onun evinin çevresinde toplanınca Yahya, bunu bir fırsat gibi görüp emân sözüne ihanet ederek ordusuyla kalabalığa saldırdı ve burada toplananların tamamına yakını kılıçtan geçirerek öldürdü. (Taberî, 1967, IX, s. 481; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 427 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 296-298). Bunun üzerine halife Basralıların yardımına Ahmed b. Muvelled kumandasında bir ordu gönderdi, bu ordu isyancılarla günlerce savaştıysa da başarılı olamadı ve birlikleri yenilip dağıldı (Taberî, 1967, IX, s. 488-489).

Muvaffak-Billâh aldığı görev üzerine ciddi bir savaş hazırlığı yaparken Basra'yı ellerinde bulunduran isyancılar 258/872 yılı içerisinde Ahvâz bölgesine de yönelerek bu bölgedeki çatışmaları şiddetlendirdiler. Ali b. Ebân kumandasındaki isyancılar ile Ahvâz Valisi Mansûr b. Cafer'in kumanda ettiği birlikler arasında meydana gelen bir çatışmada Mansûr'un birlikleri mağlup oldu. Mansûr ve kardeşi yakalanıp öldürüldü (Taberî, 1967, IX, s. 481 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 296-298).

Abbâsî birliklerinin Basra'dan sonra Ahvâz'da da yenilmeleri üzerine hilafet merkezinde endişeler arttı. Bunun üzerine halife, muhtemelen maddi ve insan gücüne doyulan ihtiyacı karşılaması ve savaş hazırlıklarını biran önce tamamlaması için Muvaffak-Billâh'a Mısır, Kınnesrîn,⁴ Avâsım⁵ ve Diyârımudar'⁶da iktâ ederek ordunun başına bizzat geçip bu isyanı halletmesini istedi (Taberî, 1967, IX, s. 481 vd.). Muvaffak-Billâh, idaresine bırakılan yeni bölgelerle birlikte Abbâsî yönetiminde Abbâsî halifesinden sonraki en yetkili kişi oldu. Ülkenin

⁴ Kuzey Suriye'de bulunan tarihî bir yerleşim yeridir (Yiğit, 2002: 419-420).

⁵ İslâm devletleriyle Bizans İmparatorluğu arasındaki sınır bölgelerindeki şehir ve kaleleri içine alan müstahkem yerlerdir (Yıldız, 1991, ss. 111-112).

⁶ el-Cezîre bölgesine yerleşen Arap kabilelerine göre burası Diyârımudar, Diyârrebîa ve Diyâribekir adıyla üç kısma ayrıldı. Bunlardan Diyârımudar, Urfa, Harran, Rakka, Samsat, Karkisiyâ, Suruç ve Re'sül'ayn gibi merkezlerin yer aldığı kısımdır (Küçükaşçı, 2005, ss. 358-359).

bütün gelirleri, askeri gücü onun tasarrufu altına girdi. Ülkenin bütün askerî ve siyasî kararlarını da artık o vermeye başladı.

Muvaffak-Billâh, savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra yanına dönemin en önemli kumandanlarından bir olan Müflih'i (ö. 258/872) de alarak zenci kölelerin üzerine sefere çıktı. Muvaffak-Billâh'ın kumandasındaki kalabalık Abbâsî ordusunun üzerlerine geldiğini duyan isyancılar korkup telaşlanmaya başladılar. Abbâsî ordusu ile isyancılar arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Müflih, çarpışmalar esnasında nereden geldiği belli olmayan kör bir okla yaralanınca geri çekildi. Bunu fırsat bilen zenciler saldırıp Müflih'in askerlerini kılıçtan geçirdiler. Müflih de bu çarpışmalar sırasında hayatını kaybetti (Taberî, 1967, IX, s. 492-495; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 303-304). Muvaffak-Billâh, Müflih'in ölümünden sonra geri çekilerek ordusunu toparlamaya çalıştı. Hazırlıklarını tamamlayan Muvaffak-Billâh tekrar isyancılar üzerine sefere çıktı. Meydana gelen çarpışmalarda çok sayıda isyancı öldürüldü ve onlara ait bazı gemilere el konuldu. Ayrıca zenci kumandanlarından Yahyâ b. Muhammed de esir alındı ve Sâmerâ'ya gönderildi. Burada Yahyâ b. Muhammed'in elleri ve ayakları kesilerek öldürüldü (Taberî, 1967, IX, s. 495-499; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 304-305).

Daha öncede bahsettiğimiz üzere Muvaffak-Billâh hemen her kesim tarafından tanınan siyasî ve askerî kabiliyeti bilinen bir şahsiyetti. Onun bizzat sefere çıktığını duyan zencilerin endişelenmeye başladığını görüyoruz. Nitekim ilk çatışmalarda her ne kadar Müflih'in ölümüyle Abbâsî ordusunda bazı zafiyetler yaşandıysa da Muvaffak-Billâh'ın kararlı ve gayretli çabalarıyla zenci isyancılar darbe yemeye başlamış ve Basra'da yapılan zenci katliamının faillerinden biri olan Yahyâ b. Muhammed esir edilerek öldürülmüştür. Bu olay Abbâsî cephesinde büyük bir moral ve motivasyona kapı aralarken zenci isyancıların cephesinde ise korku ve ümitsizliğe neden olmuştur.

İsyancılarla mücadele edilirken Muvaffak-Billâh'ın ordusu da çok büyük sıkıntılar çekiyor ve kayıplar veriyordu. Buna rağmen merkezden pek bir destek alamıyordu. Hatta bir ara çatışmalarda çok zayıf verince toparlamak için ordusuyla Vasıt'a çekildi. Burada yangın ve diğer bazı tabii afetlere de maruz kalınca ordusunu istediği şekilde hazırlayamadı. Burada yerine vekil olarak Muhammed b. Müvelled'i bırakarak Başkent Sâmerâ'ya döndü (Taberî, 1967, IX, s. 499-500; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 305-306). Muhtemelen Muvaffak-Billâh merkezden takviye ve destek alamadığı için merkeze dönmek zorunda kalmıştır. Kaynaklar bu süreçte halife ile Muvaffak-Billâh arasında neler yaşandığından pek bahsetmezler ancak bundan sonra başka önemli kumandanların alana sürüldüğünü görmekteyiz. Bu durum Muvaffak-Billâh'ın isteklerinin karşılanmadığı ve göz ardı edildiği izlenimi vermektedir. Nitekim 259/873 yılında

Zenciler Ahvâz'a büyük bir saldırı başlattıklarında Ahvâz Valisi Asa'cûr (ö. 259/873) mağlup oldu ve kaçarken suda boğuldu. Valinin askerleri kılıçtan geçirildi, şehir yağmalandı. Bunun üzerine halife Mûsâ b. Boğa ve bazı önemli kumandanları zenci isyancılarla mücadele etmek için bu bölgeye gönderdi. Burada birçok noktada çarpışmalar meydana gelmesine rağmen taraflar birbirlerine ciddi bir üstünlük sağlayamadı (Taberî, 1967, IX, s. 503-506; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 308-310). 260/874 yılında da bölgede bulunan Abbâsî birlikleriyle isyancılar arasında yer yer çatışmalar devam etti. Bu süreçte Kûfe hâkimi Ali b. Zeyd de isyancılar tarafından öldürüldü (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 319).

Halife Mu'temid-Alellâh 261/875 yılında Abbâsî ordusunun en güçlü kumandanlarından Mûsâ b. Boğa'ya Fars bölgesini iktâ etti. Ayrıca buraya ek olarak Ahvâz, Basra, Bahreyn ve Yemâme şehirlerinin idaresini de ona bırakarak buradaki sorunlarla mücadele etmesini istedi. Mûsâ, emrindeki kumandan ve askerlerle bölgeye hareket etti. Fars bölgesinde güçlenip hâkimiyet kuran şahıslardan biri Muhammed b. Vâsıl idi. İbn Vâsıl, Mûsâ'nın adamlarıyla çetin bir mücadelenin içine girerek onun birliklerini mağlup etti. Bunun üzerine Mûsâ b. Boğa bölgede acze düştü ve sorunlarla mücadele edemez duruma geldi. Bölgede aynı zamanda zenci isyancıların saldırıları da sürüyordu. Diğer yandan Sîcistân'ı merkez edinen Ya'kûb b. Leys de hâkimiyet alanını genişletmeye başlamıştı. Mûsâ b. Boğa bölgedeki bütün bu sorunlarla baş edemeyeceğini anladı ve halifeye buralardaki görevlerinden affedilmesini istedi. Bunun üzerine halife bu isteğini kabul etti (Taberî, 1967, IX, s. 512-515; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 321-322). Görüldüğü gibi ülkenin her tarafında karışıklıklar ve sorunlar devam ediyordu. Mûsâ b. Boğa gibi en meşhur kumandanlar bile artık görevden kaçmıyorlar veya üstlendikleri görevden affedilmelerini istiyorlardı.

Halife Mu'temid-Alellâh durumun vahametini görmüş olacak ki 12 Şevval 261/20 Temmuz 875'te oğlu Ca'fer'i birinci veliaht, kardeşi Ebû Ahmed Talhâ el-Muvaffak-Billâh'ı da ikinci veliaht ilan edip meşhur "*Muvaffak-Billâh*" lakabını ona bu sırada verdi. Ayrıca onu Meşrik valiliğine tayin ederek Bağdat, Kûfe, Medine, Yemen, Ahvâz, Fars, İsfahan, Kum, Dinever, Rey ve Sind'in de (Pakistan) içinde olduğu çok önemli yerleşim yerlerini iktâ etti. Halife, Muvaffak-Billâh'a biri beyaz diğeri de siyah olan iki sancak vererek, kendisinin oğlu Ca'fer'in ergenlik çağına gelmesinden önce ölümü halinde yerine onun geçeceğini ve oğlunun onun veliahtı olacağını ilan etti (Taberî, 1967, IX, s. 514; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 440-441; Makdisî, ts, VI, s. 125; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 323). Öyle anlaşılıyor ki Halife Mu'temid-Alellâh ve çevresindeki kumandanlar, isyanlara karşı çaresiz kalınca mevcut sorunlarının

çözümünü tamamen Muvaffak-Billâh'a havale ettiler. Muvaffak-Billâh da muazzam yetkilerinin yanında hilafet yolunun da kendisine açılmasıyla istediğini almış olacak ki, bundan sonra cesaret ve kararlılıkla tekrar savaş meydanına indi. Halife hemen hemen tüm yetkilerini kardeşine devrettikten sonra sarayına çekildi. Kaynaklar bundan sonra Mu'temid-Alellâh'ın hutbe ve sikkelerde isminin zikredilmesinden başka ülke yönetiminde pek bir yetki ve otoritesinin kalmadığını belirtmektedir (Mes'ûdî, 1989, IV, s. 169; İbnü't-Tiktaka, t.y, s. 250; İbn Hallikân, 1900, VI, s. 413).

Muazzam bir güce ve itibara ulaşan Muvaffak-Billâh zenci isyancıların elindeki Basra'ya büyük bir sefere çıkmak için hazırlıklara başladı (Yıldız, 1980, s. 197-201). Yola çıkmadan evvel Mesrûr el-Belhî'yi Ahvâz, Basra ve Dicle yöresine tayin etti ve emrine verdiği öncü birliklerin isyancılara saldırmasını istedi. Amaç Zencileri oyalayıp dikkatlerini dağıtmaktı. Mesrûr'dan hemen sonra Muvaffak da yola çıkacaktı ki bu esnada Ya'kûb b. Leys'in Ahvâz'a doğru sefere çıktığı haberi geldi. Bunun üzerine Muvaffak-Billâh yola çıkmaktan vazgeçti ve bu mesele ile uğraşmak zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 323-324). Muvaffak-Billâh'ın Ya'kûb b. Leys sorunuyla uğraştığını öğrenen zenci isyancılar, saldırılarını artırarak bazı yerleşim yerlerini daha ele geçirdiler (Taberî, 1967, IX, s. 520-521; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 335).

262-265/877-879 yıllarında Abbâsî güçleriyle zenciler arasında şiddetli çarpışmalar devam etti. Ancak hilafet birlikleri bazı başarılar elde ettiyse de zencilerle baş edecek ciddi bir başarı elde edemediler (Taberî, 1967, IX, s. 527-529, 530-531, 534-540, 542-543, 546). Muvaffak-Billâh'ın kumandasındaki Abbâsî ordusu Ya'kûb b. Leys ile girdiği savaşı kazanması ve sonrasında 265/879 yılında Ya'kûb b. Leys'in vefat etmesiyle kardeşi Amr'ın yerine geçerek Abbâsî halifesine itaati arz etmesi bu cepheyi sorun olmaktan çıkardı (Taberî, 1967, IX, s. 544; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 360-361). Muvaffak-Billâh 266/879 yılında Ya'kûb b. Leys sorununu halletmenin verdiği güvenle Zenci İsyanı'na yöneldi. İsyancılarla mücadele için oğlu Ebü'l-Abbas'ı Vasıt'a gönderdi. 266/880 yılına girildiğinde zenci kumandan Ali b. Ebân ile Muhammed b. Ubeydullah arasında meydana gelen anlaşmazlık ve mücadeleden yararlanmak için Mesrûr el-Belhî kumandasındaki Abbâsî birliklerini de zencilerin üzerine sevk etti.

267/881 yılına gelindiğinde Ebü'l-Abbas bütün Dicle çevresini zencilerden alarak burada hâkimiyet sağladı (Taberî, 1967, IX, s. 554 vd.; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 453 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 367, 373 vd.). Muvaffak-Billâh da oluşturduğu birliklerle hemen bölgeye hareket etti (İbn Miskeveyh, 2000, IV, 459 vd.). Bir ay sonra Vâsıt'ta oğlu Ebü'l-Abbas tarafından karşılandı. Muvaffak-Billâh, burada son hazırlıklarını yaparken zencilerin lideri Ali

b. Muhammed'e bir mektup göndererek tövbe edip teslim olursa kendisine emân verebileceğini ilettili. Ali b. Muhammed mektuba cevap vermeyince Muvaffak-Billâh kararlılıkla isyancılardan üzerine gitti (İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 464). İki taraf arasında yaşanan şiddetli çatışmalardan sonra isyancılar ağır bir yenilgiye uğradı ve Basra gibi önemli bazı şehirler kurtarıldı (Taberî, 1967, IX, s. 557 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 373 vd.). Bu moral ve motivasyonla isyancılarla mücadeleye devam eden Abbâsî güçleri isyancıların elinde bulunan yerleşim yerlerini kurtarmaya devam ettiler (Taberî, 1967, IX, s. 571 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 378-380). Basra ve çevresinde hâkimiyet sağlandıktan sonra Muvaffak-Billâh, ordusunu bir süre dinlendirip takviye ettikten sonra Ahvâz'a doğru harekete geçti ve burayı da zenci isyancılardan geri aldı (Taberî, 1967, IX, s. 574). Muvaffak-Billâh, iyi bir strateji izleyerek zenci kumandanlara emân verip yanına çekmeye çalışıyor, tarafına geçenlere de ikramda bulunarak saflarına katmaya çalışıyordu. Sonunda Abbâsî güçleri Ali b. Muhammed'in merkez şehri olan Muhtâre'ye yaklaştı ve burada karargâh kurmayı başardı. Burada ciddi hazırlıklara başlayan Muvaffak-Billâh, karargâhını kurduğu yeri her türlü ihtiyaca cevap verebilecek bir merkez haline getirerek buraya "Muvaffakiye" adını verdi. Bundan sonra saldırılarının dozunu gittikçe arttırdı ve zenci isyancılara nefes aldırmadı. Sonunda hilafet ordusu Ali b. Muhammed'in karargâhının bulunduğu Muhtâre şehrini kuşattı. Muvaffak-Billâh, zencilere baskıyı artırmak ve onlardan kaçmak isteyenlerin işini kolaylaştırmak için oğlu Ebû'l-Abbâs kumandasında bir birliği bu çevredeki el-Garbî nehri bölgesini koruyan Ali b. Ebân üzerine gönderdi. Burada meydana gelen şiddetli çatışmalarda ilkin Ebû'l-Abbâs üstün geldiyse de daha sonra Ali b. Ebân galip geldi. Bu zafer isyancılara büyük bir moral kazandırdı. Bunun üzerine Muvaffak-Billâh, isyancı güçlerin bir yerde toplanmasını engellemek için Muhtâre şehrini her taraftan kuşattı. Şiddetli çarpışmalardan sonra şehrin bazı noktaları ele geçirildi ve buralara Abbâsî bayrakları asıldı. Bir süre sonra Ebû'l-Abbâs da başka bir noktadan şehre girmeyi başardı. Bunun üzerine isyancıların bir kısmı direnmek için iç taraflara doğru çekilirken bazı zenci kumandan ve askerler de emân dileyip teslim oldu (Taberî, 1967, IX, s. 574 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 384 vd.). Muvaffak-Billâh, teslim olan zencilere iyi davranıyor ve bu şekilde zenci güçlerinin çözülmesini hızlandırmak istiyordu. Ancak şehirde çok çetin bir direniş yaşandığından şehrin tamamı ele geçirilemiyordu. 268/881-882'de Muvaffak-Billâh, şehir kuşatmasını daraltmaya başladı. Muhasara uzayınca şehirde açlık da baş gösterdi. Ancak yine de isyancılar direnip çatışmaya devam etti. Burada yaşanan şiddetli çatışmalarda Muvaffak-Billâh'ın oğlu Ebû'l-Abbâs da yaralandı ama yine de muhasara çemberi her geçen gün daraltılarak mücadeleye devam edildi. (Taberî, 1967, IX, s. 601 vd.).

269/882-883'te Muvaffak-Billâh, köprüleri ve önemli mevzileri ele geçirerek durumunu güçlendirmişken, bu çarpışmalarda göğsüne aldığı bir ok ile yaralandı. Muvaffak-Billâh iyileşene kadar geri çekilerek bekledi ve ordusunu takviye etmeye devam etti (Taberî, 1967, IX, s. 614 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 401-403.). Zilhicce 269 /Haziran 883'te uzun ve meşakkatli çarpışmalar sonunda zenci isyancıların merkezi olan Muhtâre şehrinin önemli bir kısmı ele geçirildi. Ancak Ali b. Muhammed pes etmedi ve adamlarıyla geri çekilerek direnişe devam etti. Muvaffak-Billâh, isyancılara son darbeyi indirmek için hazırlıklar yaptığı sırada Mısır hükümdarının Suriye bölge valisi Lü'lü kumandasında muazzam bir birlik de destek için yardıma geldi. Yeni gelen takviye birliklerle güçlenen Abbâsî ordusu şiddetli çarpışmalar sonucunda şehrin doğu ve batı yakasını kontrol altına alarak Ali b. Muhammed'in köşkünü ele geçirdi. Muvaffak-Billâh burada durarak birliklerini topladı ve zenci isyancılara son darbeyi vurmak için yeni hazırlıklara başladı (Taberî, 1967, IX, s. 602 vd.; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 474 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 403 vd.) 3 Muharrem 270/13 Temmuz 883'te saldırıya geçen Abbâsî ordusu şiddetli çatışmalar sonunda Ali b. Muhammed'in son savunma karargahını da ele geçirdi. Bu esnada Ali b. Muhammed ile birlikte birçok zenci isyancı öldürülürken, kalanlarda ya teslim oldu ya da kaçıp saklanmak zorunda kaldı (Taberî, 1967, IX, s. 654 vd.; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 478; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 420 vd.). Böylece Abbâsî Devleti'ni 255/869 yılından itibaren meşgul eden zenci kölelerin isyanı 270/883 yılında Muvaffak-Billâh'ın üstün çabalarıyla bastırılmış oldu (Demirci, 2017, s. 25 vd.). Kaynaklar bu isyanın İslâm tarihindeki en kanlı ve yıkıcı isyanlarından biri olduğunu belirtmektedir (İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 478 vd.; İbnü'l-Cevzî, 1992, XII, s. 228-229; İbnü't-Tiktaka, t.y, s. 250). Muvaffak-Billâh'ın bu tehlikeli isyanı ortadan kaldırma başarısı halk nazarında çok büyük teveccüh gördü. Bu başarısıyla Abbâsîler'in ikinci kurucusu sayılan Muvaffak-Billâh, "es-Seffâhu's-Sânî" diye anılmaya başlandı. Halife de bu zafer üzerine Muvaffak-Billâh'a "Nâsır-Lidînellâh" lakabını vererek onu taltif etti (İbnü'l-İmrânî, 1421, s. :137; Demirci, 2013, s. 249-251).

4.2. Ya'kûb b. Leys Sorunuyla Mücadele

Saffâr, Saffârîler Devleti'nin (247-265/861-879) kurucusu ve ilk hükümdarı sayılan Ya'kûb b. Leys es-Saffâr, Doğu İran'da Sîstan eyaletinin merkezi olan Zerenc yakınındaki bir köyde doğdu. Babası Zerenc'te bakırcılıkla (saffârlıkla) uğraşıyordu. Kendisi de bakırcı dükkânında çalışırken Fütüvvet⁷ teşkilatına katıldı. Burada zâhidlik ve cömertliğiyle tanındı ve taraftar

⁷ Kelime olarak Fetâ kökünden gelen fütüvvet; gençlik, cömertlik, kahramanlık, anlamlarına gelmektedir. Başlangıçta tasavvufî bir kavram olarak ortaya çıkmış, daha sonra ise özellikle XIII. yüzyıldan itibaren kurumsallaşarak siyasi, içtimaî ve iktisadî bir teşkilata dönüşmüştür (Uludağ, 1996, s. 259-261).

buldu. Sîstan'da Tâhîrîler'e karşı Sâlih b. Nasr el-Kinânî isyan edince gidip ona katıldı. Sâlih, onu birliklerinin başına kumandan tayin etti. 238/852 yılında Salih ve Ya'kûb bölgedeki Büst şehrini ele geçirdikten bir süre sonra anlaşmazlığa düştüler. Yakup bir süre sonra Salih ve ailesini etkisiz hale getirerek Sîstan'a tek başına hâkim oldu. (İbn Hallikân, 1900, VI, s. 402 vd.; Meçil, 2008, s. 463). Ya'kûb b. Leys, Sîstan bölgesinde hâkimiyet kurduktan sonra uzun ve zorlu bir mücadeleyle adım adım hâkimiyet alanını genişletti. 257/871 yılında Abbâsîler'in içine düştüğü kötü durumdan faydalanarak Fars bölgesine hareket etti. Bunun üzerine halife ona mektup göndererek bu davranışını kınadı. Ancak Ya'kûb ilerleyişine devam etti. Bunun üzerine Muvaffak, Belh, Tohâristân, Sicistan ve çevredeki diğer bazı yerleşim yerlerinin idaresini kendisine bıraktığına dair bir ferman gönderdi. Ya'kûb, teklifi kabul edip söz konusu yerlere doğru harekete geçti ve kısa sürede idaresine bırakılan yerlerde hâkimiyet kurdu (Taberî, 1967, IX, s. 476; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 298-299). Ya'kûb b. Leys Sîstan merkezli geniş bir alanı ele geçirip bölgesel bir güç olduktan sonra halife tarafından hâkimiyetinin tanınmasını istediği görülmektedir. Zira bu dönemde halifenin bir gücü tanınması ona meşruiyet kazandırmaktaydı. Ancak onun hâkimiyet kurduğu alan Abbâsîler'e bağlı hüküm süren Tâhîrîler'in elindeydi. Daha önce değindiğimiz gibi Ya'kûb b. Leys burayı isyan ederek ele geçirmişti. Bundan dolayı Abbâsî hilafet merkezi onu tanımaktan kaçınıyordu. Bunun üzerine Ya'kûb b. Leys zenci kölelerin isyanını fırsat görerek Fars bölgesine saldırı girişiminde bulundu ve böylece zorla da olsa Abbâsî halifesi onun hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Ya'kûb b. Leys meşruiyet sorununu hallettikten sonra bölgede daha rahat hareket ederek rakiplerini birer birer saf dışı bırakarak hâkimiyet alanını genişletmeye devam etti.

259/873 yılında Ya'kûb b. Leys Horasan'a hareket etti, Nişâbur'u ele geçirerek Abbâsîler adına burada hüküm süren Muhammed b. Tahir'i bütün aile fertleriyle birlikte yakaladı ve onları Sîstan'a göndererek hapsedirdi. Böylece Horasan bölgesine hâkimiyet kuran Ya'kûb b. Leys Tâhîrîler hanedanını ortadan kaldırmış oldu (Taberî, 1967, IX, s. 507; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 436-437). 260/874 yılında Ya'kûb b. el-Leys Taberistân'a yönelerek Hasan b. Zeyd ile çarpışmalara girerek onu mağlup etti. Ancak bir türlü Hasan b. Zeydi yakalayamadı. Bu süreçte çok sayıda adamı öldürülünce sonunda Taberistân'dan ayrılmak zorunda kaldı (Taberî, 1967, IX, s. 508-510; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 437-438).

261/875 yılında Ya'kûb b. Leys Fars bölgesine tekrar sefer düzenleyerek Muhammed b. Vâsıl'ın güçlerini yenerek buraya ele geçirdiği gibi burada çok sayıda mal ve paraya da el koydu. Bununla yetinmeyen Ya'kûb b. Leys hemen Ahvâz bölgesini ele geçirmek için

hazırlıklara başladı (Taberî, 1967, IX, s. 514; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/322-323). Bir süre sonra hazırladığı büyük bir orduyla Ahvâz bölgesine hareket eden Ya'kûb b. Leys 262/876 yılında burayı ele geçirmeyi başardı ve halifeye bir elçi göndererek ele geçirdiği bölgelerle birlikte diğer bazı bölgelerin de kendi idaresine verilmesini istedi. Zenci köleleri isyanıyla uğraşan Muvaffak-Billâh hemen başkente dönerek halife ve diğer yetkililerle acil bir toplantı yaptı. Ya'kûb b. Leys'in elçisinin de katıldığı bu toplantıda kendisine Horasan, Cürcân, Taberistan, Rey ve Fars bölgesine ek olarak Bağdat valiliği de verildi. Ancak bulunduğu bölgede kalması ve diğer bölgelere artık saldırmaması istendi. Hilafet merkezinin acziyet içinde olduğunu, bundan dolayı ele geçireceği her yerin hâkimiyetini tanımak zorunda kalacağını düşünen Ya'kûb b. Leys, umduğunu bulamadı. Zira halife bulunduğu yerde kalıp diğer bölgelere saldırmaması emrini vermişti. Ya'kûb b. Leys bu haberi alınca durmadı ve halifenin sarayına girmedikçe hiçbir teklifi kabul etmeyeceğini bildirdi (İbn Hallikân, 1900, VI, s. 413). Ya'kûb b. Leys söylediği gibi hareket ederek önce Vâsît'a, oradan Bağdat'a yöneldi. Bunun üzerine savaş hazırlıkları yapıldı Halife, Muvaffak-Billâh'ın başkumandanlığında harekete geçen orduyu Bağdat'ın dışına kadar yolcu etti. Muvaffak-Billâh, Ya'kûb b. Leys'in geliş güzergâhına karargâhını kurdu. Ordusunun sağ kanadında Mûsâ b. Boğa, sol kanadında Mesrûr el-Belhî, merkezde ise kendisi vardı. İki ordu arasında başlayan İstabrad⁸ Savaşı'nda meydana gelen şiddetli çatışmalarda ilkin Ya'kûb b. Leys'in birlikleri hilafet ordusuna üstün geldiyse de Muvaffak-Billâh'ın korkusuzca meydana atılıp çarpışmasıyla Abbâsî birlikleri gayrete gelerek direndi ve savaş Ya'kûb'un ordusunun ağır yenilgisiyle sonuçlandı (Taberî, 1967, IX, s. 516-518; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 441-442; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 333-335).

Bu kritik süreçte Ya'kûb b. Leys gibi ciddi bir gücün tehdit olmaktan çıkarılması Abbâsîler için çok büyük bir önem arz etmektedir. Zira bu başarıyla hem büyük bir tehdit bertaraf edilerek önemli bir cephede sükûnet sağlandı, hem de Zenci İsyân'ının bastırılması noktasında orduya büyük bir umut ve güven geldi. Nitekim yukarıda da geçtiği üzere bu başarıdan sonra Zenci İsyân'ı cephesinden başarılı sonuçlar alınmaya başlanmış ve sonunda bu isyana da son verilmiştir.

Ya'kûb 14 Şevval 265/9 Haziran 879 yılında öldü. Bunu üzerine yerine kardeşi Amr b. Leys geçti. Amr, Halife Mu'temid-Alallâh'a itaati arz edince Muvaffak-Billâh, Horasan, Fars, İsfahan, Sîstan, Sind ve Kirman'ın idaresini ona bıraktı (Taberî, 1967, IX, s. 544; İbnü'l-Esîr,

⁸ Medâin ile Vâsît arasında Orta Nevrevân'da Deyru'l- Âkûl çevresinde bir yerleşim yeridir (İbn Hallikân, 1900, s. 6/414)

1997, VI, s. 360-361; İbn Hallikân, 1900, VI, s. 419 vd.). Böylece Ya'kûb b. Leys ve Saffâriler sorunu da Muvaffak-Billâh'ın büyük gayretleriyle çözülmüş oldu.

4.3. Tolunoğulları ile Mücadelesi

Abbâsîler'in içinde bulunduğu sıkıntılardan istifade edenlerden biri de Mısır'da hâkimiyet kuran Ahmed b. Tolun idi (İbnü'l-Cevzî, 1992, XII, s. 230-234). Yarcuh et-Türkî (ö. 258/872) adına Mısır'ı idare eden Ahmed, onun ölümü üzerine buraya tam hâkim oldu (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 306). Zenci İsyanı'nın yol açtığı tahribattan ve yaşanan otorite boşluğundan yararlanan Ahmed b. Tolun burada hâkimiyet alanını genişletmeye ve sağlamlaştırmaya çalıştı. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Halife Mu'temid-Alallâh Mısır dâhil birçok bölgenin iktâsını Muvaffak-Billâh'a vererek onu Zenci İsyanı'nı bastırmakla görevlendirmişti. Muvaffak-Billâh, Ahmed b. Tolun'un yayılmacı ve müstakil davranma politikasının farkında olmakla birlikte devletin içinde bulunduğu zor şartlar ve zenci kölelerin isyanına karşı askerî ve malî yardım ihtiyacından dolayı ona müdahale etmekten kaçınıyordu. Muvaffak-Billâh, Ahmed b. Tolun'un zencilerle mücadele için gönderdiği yardımları yeterli bulmadığı için 262/876 yılında ona tehditkâr bir mektup göndererek uyardı. Ahmed b. Tolun da ona tehditkâr ve hakaret içeren bir mektupla karşılık verince araları bozuldu. Ahmed b. Tolun, bundan sonra Muvaffak-Billâh'ı dikkate almadan Halife Mu'temid-Alallâh ile iyi ilişkilerini sürdürerek onu etkilemeye çalıştı. Bunun üzerine Muvaffak-Billâh, Mûsâ b. Boğa kumandasındaki büyük bir orduyu Mısır'a doğru yola çıkardı. Amaç Ahmed b. Tolun'a gözdağı vermektir. Mûsâ ordusuyla Rakka'ya kadar giderek burada karargâhını kurdu. Ancak bir süre sonra ödenemeyen maaşlar ve erzak yetersizliğinden dolayı orduda huzursuzluklar baş gösterince Mûsâ geri dönmek zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 344-345).

264/878 yılında Ahmed b. Tolun Şam ve çevresinde ortaya çıkan istikrarsızlığa son vermek için ordusuyla buraya hareket etti. Ancak kendisi Şam'da iken Mısır'da yerine vekil bıraktığı oğlu Abbâs isyan etti. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun hemen Mısır'a dönüp oğlunun çıkardığı isyanla uğraşmak zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 354). Mısır'daki bu isyan Muvaffak-Billâh ile Ahmed b. Tolun arasındaki çekişmenin bir sonucu olarak görülebilir. Çünkü Ahmed b. Tolun Abbâsî halifesiyle iyi ilişkiler kurarak Şam bölgesine müdahale etmekte muhtemelen Muvaffak-Billâh'da karşı bir hamlede bulunmaktadır. Muvaffak-Billâh, bir süre sonra Ahmed b. Tolun'un Suriye bölgesindeki valisi Lü'lü'yü kendi safına çekmeye çalıştı. 269/883 yılında bu çabası sonuç verdi ve Suriye valisi Lü'lü ile Ahmed b. Tolun'un arası bozuldu. Bundan sonra Lü'lü, Muvaffak-Billâh ile anlaştı. Daha sonra zenci kölelerle olan mücadelesinde de ona

yardıma gitti (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 415). Ahmed b. Tolun, bu hamleye karşılık Halife Mu'temid-Alallâh'ı Muvaffak-Billâh'ın nüfuzundan kurtarıp Mısır'a götürme planını devreye soktu. Halife Mu'temid-Alallâh da Muvaffak-Billâh'ın güç ve otoritesinden rahatsız olmaya başlamıştı. Ahmed b. Tolun halifenin bu rahatsızlığından haberdar olduğu için hemen harekete geçti ve bir mektupla halifeyi Mısır'a davet etti. Mektubunda, Muvaffak-Billâh'ın Bağdat'ta gücü eline aldığını, gölge bir halife gibi davranarak halifenin otoritesini yok saydığını, halifenin Mısır'a gelmesi halinde Muvaffak-Billâh'ın baskısından kurtulacağını, bildirdi. Muhtemelen Ahmed b. Tolun bu hamleyle halifeyi Mısır'a çekecek bu şekilde kendisi meşruiyet kazanırken Muvaffak-Billâh meşruiyetini kaybedecekti. Bundan sonra Muvaffak-Billâh'a karşı Mısır merkezli meşru bir mücadele başlatacağı. Halife Ahmed b. Tolun'un çağrısına olumlu cevap verdi ve hazırlıklarını tamamlayınca kendisine yakın kumandan ve bürokratlarla gizlice yola çıktı. Muvaffak-Billâh'ın bu durumu haber aldığı Zenci İsyanı ile uğraşıyordu. Buradan ayrılması bu cepheyi zafiyete düşürecekti. Bundan dolayı Musul valisi İshak b. Kundacık'a haber göndererek halifenin Mısır'a gitmesini engellemesini istedi. Halife Musul sınırına girince Vali İshak b. Kundacık onu karşıladı, ikramda bulundu, Zenci İsyanı'nın tehlikeli bir boyuta ulaştığı bir dönemde halifenin bu hareketinin doğru olmayacağını belirtti. Daha sonra halifeyi yanına alıp Sâmerâ'ya götürdü (İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 476 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 415-416). Ahmed b. Tolun'un bu hamlesi başarılı olmayınca bu sefer Müslümanlar için çok önemli bir mekân olan kutsal topraklara yöneldi ve Mekke'ye hâkim olmak için uğraşmaya başladı. Bunun için buraya bazı kuvvetler sevk etti. Muvaffak-Billâh bu durumu fark edince hemen askerî önlemler almaya başladı. Bir süre sonra Mekke'de Muvaffak-Billâh'ın adamları ile Ahmed b. Tolun'un adamları arasında çatışmalar baş gösterdi. Mısır birlikleri Abbâsî ordusu karşısında mağlup olunca geri dönmek zorunda kaldılar (İbnü'l-Esîr, 1997: 6/416.). Bu gelişmelerden sonra Muvaffak-Billâh, Ahmed b. Tolun'u Mısır valiliğinden azlettiğini ilan etti. Ancak bu emir fiilen gerçekleşmedi. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun, paralardan ve tırazdan Muvaffak-Billâh'ın ismini çıkardı ve onun veliahtlığının geçersiz olduğunu iddia etti. Buna karşı Muvaffak-Billâh da Halife Mu'temid-Alallâh'a başvurarak Ahmed b. Tolun'un hutbelerde lanetlenmesini (tel'in) sağladı. (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 418).

Ahmed b. Tolun'un 270/884 yılında ölümü üzerine yerine oğlu Humâreveyh (ö. 282/896) geçti. Bu dönemde de Mısır ile sorunlar bir süre devam etse de sonra Muvaffak-Billâh ile Humâreveyh arasında müspet ilişkiler gelişti ve dostane ilişkilerle bazı antlaşmalar yapılarak aradaki sorunlar giderilmeye çalışıldı (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 427). Görüldüğü gibi Ahmed b. Tolun'un ölümüne kadar Muvaffak-Billâh ile karşılıklı mücadele ve restleşmesi devam etmiştir.

Ancak onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Humâreveyh zamanında Mısır cephesi sükûnete kavuşmuştur.

4.4. Zeydîlerle Mücadele

Taberistan ve Deylem çevresinde hüküm süren Zeydîler'in (250-933/864-1526) kurucusu Hasan b. Zeyd'dir. (ö. 270/884) Abbâsî Halifesi Müstaîn-Billâh, Taberistan ve Deylem'deki bazı yerleri Tâhirîler'e iktâ edince bundan rahatsızlık duyan bölge Tâhirî yönetimine karşı Hasan b. Zeyd'e biat etti. Hasan b. Zeyd, Yahyâ b. Ömer'in isyanına katıldıktan sonra Kûfe'den kaçıp bu bölgeye sığınmıştı. Abbâsîler'in baskısından kaçan ehl-i Beyt mensuplarının sığındığı bu bölge merkezden uzaktı ve zamanla ehl-i Beyt'in burada ciddi bir taraftar kitlesi oluşmuştu.

Hasan b. Zeyd, bölge halkının desteğini alınca Tâhirî yönetimine karşı mücadeleye girişerek Taberistan'a hâkim oldu. Abbâsîler'in isyanlarla boğuştuğunu görünce bunu fırsata çevirerek Cürcân'a saldırdı. Bu sırada burayı Abbasîler adına yöneten Tâhirîlerden Muhammed b. Tahir idi. Ancak onun hazırladığı birlikler ciddi bir direniş sergileyemedi ve çoğu kılıçtan geçirilerek öldürüldü. Böylece Cürcân şehri, Hasan b. Zeyd'in eline geçti. Bundan sonra Muhammed b. Abdullah'ın otoritesi zayıfladı ve Horasan'ın birçok bölgesi hâkimiyetinden çıktı (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 299; Yaşaroğlu, 2013, s. 324-326). Daha sonra bölgenin yeni gücü olarak ortaya çıkan Ya'kûb b. Leys Taberistân'a yönelerek bölgeyi Hasan b. Zeyd'den almak istedi. Bunun üzerine şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Bu çatışmalar sonucunda Hasan b. Zeyd yenildiği gibi, çok sayıda adamı da öldürüldü. Ancak bu bölgede devam eden karşılıklı saldırılarda bu sefer Ya'kûb b. Leys çok kayıp verince Taberistân'dan çekilmek zorunda kaldı. (Taberî, 1967, IX, s. 508-510; İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 437-438). Muvaffak-Billâh, bu bölgede güçlenen şahısların hâkimiyetini tanıyarak ya da bölgeye bazı kumandanlar göndererek dolaylı olarak Hasan b. Zeyd ile mücadele etme stratejisi yürüttü (Taberî, 1967, IX, s. 501, 506, 512). Daha önce değindiğimiz gibi Muvaffak-Billâh zamanında Hasan b. Zeyd önce Abbâsîler adına burada hüküm süren Tâhirîler'le daha sonra da Abbâsîler'in hâkimiyetini tanıdığı Saffârîler'le mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu mücadele Hasan b. Zeyd'in Abbâsîler için bir tehdit olmasını engellemiş ve Zeydîler bölgesel bir güç olmanın ötesine gidememiştir. Hasan'ın vefatıyla birlikte Zeydîler, artık Abbâsîler için tehdit olma potansiyellerini de kaybetmiştir. (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 426).

5. HALİFE İLE ARASININ BOZULMASI

Abbâsî devletinin sıkıntılı bir döneminde halifenin, Muvaffak-Billâh'ı bir kurtarıcı olarak göreve getirerek ona çok büyük yetkiler verdiğine daha önce değinmiştik. Hatta diyebiliriz ki halife yetkilerinin tamamına yakınına ona devretmişti. Muvaffak-Billâh, bütün gücüyle sorunlarla mücadele ederken, halife de sarayına çekilip burada vakit geçirmeye başlamıştı. Muvaffak-Billâh sorunları hallettikçe otoritesi ve saygınlığı artmış buna karşın halifenin otoritesi ve saygınlığı da gittikçe azalmıştı. Abbâsî ordusu ve ülkenin bütün gelirleri Muvaffak-Billâh'ın emrine girmişti. Ayrıca yaptığı idari atamalarla merkezi otoriteyi de güçlendirmişti (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 353). Bütün bunlara ek olarak sorunlarla mücadele ve kararlılığıyla elde ettiği başarılar halkın ve ordu mensuplarının teveccühüne mazhar olmuştu. Bu durum tartışmasız olarak onu Abbâsî yönetiminin en etkili şahsiyeti yapmıştı. Muhtemelen bu durum hilafet otoritesini kaybetmek istemeyen Halife Mu'temid-Alellâh'ı ciddi endişelere sevk etmişti. Kanaatimizce Halife ile Muvaffak-Billâh'ın arasını bozan en önemli etken bu olmalıdır. Çünkü ülkede istikrar sağlanmaya başlayınca halife otorite ve yetki alma arayışına girdi hatta ülkeyi terk etmek istedi. Buna karşın Muvaffak-Billâh'da zorlu süreçte elde ettiği yetkileri geri vermemek için elinden gelen çabayı sarf etti.

Halife dışında Muvaffak-Billâh'ın etkin şahsiyetinden rahatsız olan kumandan ve idareciler de vardı. Bunlar maslahatları için halifeyi ona karşı kışkırtıyordu. Zira Muvaffak-Billâh'ın merkeziyetçi otoriter anlayışı onları rahatsız ediyor ve Abbâsî merkezi yönetimindeki etkinlikleri yavaş yavaş son buluyordu. Bu çerçevede Abbâsî merkezi yönetimi üstünde hesap yapanlardan biri Ahmed b. Tolun idi. O müstakil hareket ediyor, aynı zamanda da Muvaffak-Billâh ile rekabet ediyordu. Çünkü Muvaffak-Billâh, otoriter biriydi ve itaat istiyordu. Mücadeleden mücadeleye koşuyor, oğlu bile olsa otoriteden asla taviz vermiyordu. Mesela 276/889 yılında Muvaffak-Billâh oğlu Ebû'l-Abbâs'ı bazı yerlere seferle görevlendirdi. Ancak oğlu, görevlendirildiği Şam bölgesi dışında hiçbir yere gitmeyeceğini ilettili. Bunun üzerine Muvaffak-Billâh adamlarını gönderip onu tutuklayıp hapsedirdi. Kumandanların bir kısmı başkaldırıp şehirde taşkınlık çıkarınca bizzat kendisi atına binip meydana çıktı ve bu kumandanların dağılmasını sağladı (İbnü'l-Esîr, 1997: 6/449-450; Yılmaz, 2006: 31 vd.) Görüldüğü gibi Muvaffak-Billâh devlet yönetiminde oğluna bile müsamaha göstermiyordu. Muvaffak'ın bu durumu Ahmed b. Tolun'un işine gelmiyordu. Onun için Ahmed b. Tolun Muvaffak-Billâh'a karşı halifeyle yakınlaşıp onu Mısır'a davet etti. Bu olay Muvaffak-Billâh'ı çok üzdü. Çünkü Muvaffak-Billâh zencilerle çok çetin bir mücadelenin içindeydi ve bu isyanı bastırmak üzereydi. Her ne kadar Muvaffak halifenin Mısır'a gidişini engellese de bu olay

onunla halifenin arasını ciddi manada germiş oldu (İbn Miskeveyh, 2000, IV, s. 476; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 415-416). Bu olaydan sonra halife ile Muvaffak-Billâh'ın arasının tamamen bozulduğu, halifenin bundan sonra sarayında devlet işlerine pek karışmadan gözetim altında hayatını sürdürmek zorunda kaldığı belirtilmektedir (İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 418).

Mu'temid-Alellâh'ın güç ve otoriteden yoksun bir halife olması ve ülke içinde büyüyen isyanların ciddi boyutlara ulaşmasıyla Abbâsî yönetimde Muvaffak-Billâh'ın önü açılmış, onun icraatları ve sorunları çözme başarısı da onu Abbâsîler'in en etkili şahsiyetlerinden bir haline getirmiştir. Dolayısıyla bu durum yönetimde de bir güç mücadelesini ortaya çıkarmıştır.

6. VEFATI

Muvaffak-Billâh, Abbâsî devletinin içinde bulunduğu bu zorlu dönemde birçok başarıya imza attıktan sonra nikris (gut) hastalığına yakalandı. Yine bir seferde bulunduğu sırada ayakları şişmeye başladı ve gittikçe rahatsızlığı arttı. Tedaviye rağmen Muvaffak-Billâh'ın rahatsızlığı düzelmedi. Bir süre sonra ata binemez hale gelince bir sedye üzerine konularak Bağdat'a nakledildi. Burada da uygulanan tedaviye cevap vermedi ve gittikçe hastalığı ağırlaştı. Bunu üzerine emirlerine karşı çıktığından dolayı hapsedtiği oğlu Ebü'l-Abbâs'ı serbest bıraktı. 22 Safer 278/5 Haziran 891'de Bağdat'a vefat etti (Taberî, 1967, X, s. 20-22; Mes'ûdî, 1989, IV, s. 181-183; Bağdâdî, 1996, II, s. 127; İbnü'l-Esîr, 1997, VI, s. 458-460).

Muvaffak-Billâh, siyasî ve askerî yönünün yanında ilmi, cesareti, adaleti ve güzel ahlâkıyla da ön planda oldu. Ulema ve halk tarafından sevilen Muvaffak-Billâh için övücü şiirler ve kasideler yazıldı (Taberî, 1967, IX, s. 663-665). İbn Keysân, Ebü'l-Abbas Sa'leb eş-Şeybânî ve Zübeyr b. Bekkâr gibi âlimler eserlerini Muvaffak-Billâh'a ithaf etti (Özaydın, 2019, s. 326-328). Başarılı icraatlarıyla Abbâsî tarihine damgasını vurdu. Kendisi halife olamadıysa da vefatından sonra oğlu Mu'tazid-Billâh ve torunları Müktefi-Billâh, Muktedir-Billâh ve Kâhir-Billâh peyderpey Abbasi devletinin önemli halifelerinden oldular (Yılmaz, 2006; Arslan, 2014; Karan, 2020; Koçyiğit, 2020).

SONUÇ

Muvaffak-Billâh, Abbâsîler'de siyasî ve askerî alanda çok önemli görevler ifa eden ender şahsiyetlerden biridir. Çocukluk ve gençlik yıllarında iyi bir eğitim alan Muvaffak-Billâh, babası Halife Mütevekkil-Alallâh'ın himayesinde büyümüştür. Babası tarafından veliaht seçilmemiştir ama cesaret ve kabiliyetiyle önemli sorunların çözümünde rol alarak Abbâsî tarihinde bir halife kadar kendinden söz ettirmeyi başarmıştır. Halife Mütevekkil-Alellâh'ın

darbe girişimiyle devrilerek öldürülmesine şahit olup darbecilere müdahale ettiği için yaralanmıştır. Kardeşi olan Halife Mu'tez-Billâh'ın hilafet mücadelesine destek olmuş, siyasî ve askerî dehasıyla hilafetin kardeşi Mu'tez-Billâh'a devredilmesinde rol oynamıştır. Halife Mu'tez-Billâh'ın bir darbe ile devrilip öldürülmesinden sonra Bağdat halkı ve bir kısım ordu mensubu tarafından hilafete çıkarılmaya çalışılmış ancak gözetim altında tutulduğu için bu gerçekleşmemiştir. Ordu mensupları kontrol altında tutabilecekleri ve iktidarı için tehlikeli olmayacağını bildikleri Mu'temid-Alellâh'ı hilafete çıkarmıştır. Ancak bir süre sonra ülke sınırları içinde baş gösteren sorunlar ve isyanlar büyüyünce ne halife ne de halifeyi kontrol altında bulunduran kumandanlar bir çözüm bulamamıştır. Bu aşamadan sonra Mu'temid-Alellâh, şahsiyeti, siyasî ve askerî kabiliyetiyle bilinen kardeşi Muvaffak-Billâh'ı geniş yetkilerle göreve getirmiştir. Muvaffak-Billâh, uzun ve meşakkatli bir mücadele sonunda zenci kölelerin isyanı ile Ya'kûb b. el-Leys sorunu gibi çok önemli meseleleri ortadan kaldırmıştır. Tolunoğlu Ahmet gibi etkili bir şahsiyetin merkezi yönetime müdahalesine izin vermemiş ve onu itaat altına almaya çalışmıştır. Kumandanların halifelik üzerindeki vesayetlerine son vererek Abbâsî devletinin başkentinin Sâmerâ'dan Bağdat'a taşınmasına zemin hazırlamıştır.

Başlangıçta Muvaffak-Billâh'a yetki vermekten kaçınmayan halife istikrar sağlanmaya başlanınca yetkilerini geri almaya çalışmıştır. Halife ile Muvaffak-Billâh'ın karşı karşıya gelmesinde halifenin otoritesini kaybetme kaygısı yanında halifeyi olumsuz etkileyen bazı etkin şahsiyetlerin faaliyetleri etkili olmuştur. Muvaffak-Billâh da elde ettiği güç ve otoriteyi kaybetmemek için ciddi bir mücadeleye girişmiştir. Muvaffak-Billâh kendisi olmadığı ordu kumandanlarının Abbâsî yönetimini baskı altına alacağını ve merkezi yönetimin bozulacağını fark etmiş olmalıdır. Çünkü Muvaffak-Billâh hiçbir zaman halifeyi azletme ve onun yerine geçme teşebbüsünde bulunmamış, etkinliğine rağmen ikinci veliaht olarak yaşamını sürdürmüştür. O halk ve ordu nazarında da ölene dek gücünü ve saygınlığını korumuştur.

Muvaffak-Billâh, feraset ve gayretiyle siyasî tehlike ve tehditlerle beraber ordu kumandanlarının da vesayetini bertaraf etmiş, Abbâsî devletini yeniden muktedir hale getirerek kendisinden sonrası için sağlam bir siyasî ve askerî zemin oluşturmuştur. Bundan dolayı o Abbâsîler'in ikinci kurucusu olarak görülmüştür. Nitekim onun ölümünden bir süre sonra oğlu Mu'tazid-Billâh daha sonra da torunları hilafete geçmiştir. İlmi, cesareti, adaleti ve güzel ahlâkıyla da ön plana çıkan Muvaffak-Billâh, ulema ve halk tarafından da çok sevilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aktan, A. (2006a). Mu'temid-alellâh. İçinde *DİA* (C. XXXI, ss. 387-388). TDV Yayınları.
 Aktan, A. (2006b). Mu'tez-billâh. İçinde *DİA: C. XXXI* (ss. 390-391). TDV Yayınları.

- Arslan, İ. (2014). *Muktedir-billâh döneminde abbâsîler*. Okur Akademi Yayınları.
- Bağdâdî, E. B. A. (1996). *Târîhu baġdâd ve zuyûluhu* (M. A. Ata, Ed.; C. I-XXI). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Bekkâr, Z. (1996). *El-aġbârü'l-muvaffakiyyât*. Alemu'l Kutub.
- Demirci, M. (2013). Zenc. İçinde *DİA* (C. XLIV, ss. 249-251). TDV Yayınları.
- Demirci, M. (2017). *Siyah öfke: ortaçağ islâm dünyasında zenci kölelerin isyanı (869-883)*. Çizgi Kaitabevi.
- Fayda, M. (2013). Zübeyr b. Bekkâr. İçinde *DİA* (C. XLIV, ss. 524-526). TDV Yayınları.
- İbn Hallikân, E. (1900). *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân* (İ. Abbâs, Ed.; C. I-VII). Dâru Sâdır.
- İbnu'l-Verdî, Ö. (1417). *Tarîhu ibnu'l-verdî* (C. I-II). Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, C. E. (1979). *Menâkıbü'l-imâm ahmed b. hanbel* (C. I-XIX). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, C. E. (1992). *El-muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (M. A. Ata, Ed.; C. I-XIX). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, İ. E. (1997). *El-kâmil fi't-târîh* (Ö. A. Tedmirî, Ed.; C. I-X). Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- İbnü'l-İmrânî, M. (1421). *El-inbâ fi târihi'l-hulefâ*. Dâru'l-Âfâki'l-Arabî.
- İbnü't-Tiktaka, E. C. S. M. (2016). *El-fahrî* (R. Şeşen, Çev.). Bilge Kültür Sanat.
- İsfehânî, E. N. A. (1998). *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ* (C. I-IX). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Karan, C. (2020). Muktedir-billâh. İçinde M. Azimli (Ed.), *Zirveden Dramatik Sona Müslüman Sultanlar* (1. bs). Mana Yayınları
- Koçyiğit, T. (2020). Kâhir-billâh. İçinde M. Azimli (Ed.), *Zirveden Dramatik Sona Müslüman Sultanlar* (1. bs). Mana Yayınları
- Küçükaşçı, M. S. (2005). Mudar. İçinde *DİA* (C. XXX, ss. 358-359). TDV Yayınları.
- Makdisî, M. (ts). *El-bed ve't-târîh* (C. I-VI). Mektebetü's-Sikâfetü'd-Dînîyye.
- Meçil, E. (2008). Saffâr, ya'küb b. leys. İçinde *DİA* (C. XXXV, ss. 463-464). TDV Yayınları.
- Mes'ûdî, E.-H. A. (1989). *Mürücü'z-zeheb ve'l-meâdinu'l-cevher* (E. Dağır, Ed.; C. I-IV). Dâru'l-Hicre.
- İbn Miskeveyh, E. A. A. (2000). *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem* (2. bs, C. I-VII). Suruş.
- Özaydın, A. (2006). Müstâin-billâh. İçinde *DİA* (C. XXXII, ss. 112-113). TDV Yayınları.
- Özaydın, A. (2019). Muvaffak el-abbâsî. İçinde *DİA* (C. Ek:II, ss. 326-328). TDV Yayınları.
- Saylık, M. (2021). *Abbâsîler'de darbeler* (1. bs). İlâhiyât Yayınları

-
- Suyûtî, E. (2015). *Halifeler tarihi* (O. Özatağ, Çev.). Ötüken Neşriyat.
- Şimşir, M. (2020). Mu'tezz-billâh (869). İçinde M. Azimli (Ed.), *Zirveden Dramatik Sona Müslüman Sultanlar*. Mana Yayınları
- Taberî, E. C. M. (1967). *Târîhu'l-ümemi ve'l-mülûk* (C. I-XI). Dâru'l-Turasi.
- Uludağ, S. (1996). Fütüvvet. İçinde *DİA* (C. XIII, ss. 259-261). TDV Yayınları.
- Varol, M. B. (2003). Zübeyr b. bekkâr (172-256/789-870): Hayatı, eserleri ve islam tarihçiliğindeki yeri. *SÜ ilâhiyat fakültesi dergisi*, 15 (15), 189-206.
- Ya'kûbî, A. (2010). *Târîhu'l-ya'kûbî* (A. Muhna, Ed.; C. I-II). Şirketü'l-A'lemi'l-Matbûat.
- Yaşaroğlu, H. (2013). Zeydîler. İçinde *DİA* (C. XLIV, ss. 324-326). TDV Yayınları.
- Yıldız, H. D. (1980). *İslâmiyet ve türkler* (1. bs). Kuşak Ofset.
- Yıldız, H. D. (1991). Avâsım. İçinde *DİA* (C. IV, ss. 111-112). TDV Yayınları.
- Yılmaz, S. (2006). *Mu'tazîd ve müktefî döneminde (279-295 / 829-908) abbâsîler*. Kayıhan Yayınları.
- Yiğit, İ. (2002). Kınnesrîn. İçinde *DİA* (C. XXV, ss. 419-420). TDV Yayınları.
- Zehebî, Ş. E. (1985). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Ş. Ş. Arnâût, Ed.; C. I-XXV). Müessesetü'r-Risâle.